

Оригинални научни рад
Примљен: 20. 9. 2022.
Прихваћен: 30. 9. 2022.

SANTA MARIA DELLA SALUTE ЛАЗЕ КОСТИЋА У ПЕСНИЧКОМ ВИДОКРУГУ БРАНКА МИЉКОВИЋА И БОРИСЛАВА РАДОВИЋА

*Песничтво Лазе Костића оставило је снажан утисак на више српских међурајних модерних, да би у годинама након Другој светској рати Костићева улога у консолидацији модерног јесничког израза јесницима и тумачима остала сасвим јасна. Различити аспекти рецеиције Костићеве поезије, њеној јесме *Santa Maria della Salute*, у српској међурајној и послерајној књижевно-критичкој мисли углавном су изражени. У овом раду ижемо посветити начину на који су иријадници именоване друге генерације послерајних модерних и иријадници Бранка Миљковића и Борислава Радовића реаговали на Костићеву завештну јесму у својим стиховима.*

Савремени тумач са извесном носталгијом чита сведочанство Младена Лесковца о првом сусрету са песмом *Santa Maria della Salute* Лазе Костића лета 1922. године. У то време готово непозната, а свакако непризната, Костићева култна песма стајала је пред осамнаестогодишњим гимназијалцем „чиста и нетакнута, као тога јутра испевана”.¹ Сусрет са Костићевом песмом с временом је добијао на важности и губио на непосредности. Крајем 1922. године Светислав Стефановић укључио је песму *Santa Maria della Salute* у *Антологију Лазе Костића*, која је објављена 1923. године,² Радивој Симоновић³ и Милан Савић⁴ су 1929. године расветлили биографску позадину Костићеве познице, Тодор Манојловић препознао је 1931. године у њој „финале нашег романтизма и, истовремено, прелудијум наше модерне поезије”,⁵ Милош Црњански 1935. године увидео „болну и позну платонску љубав опевану у (...) песми ‘*Santa Maria della Salute*’”,⁶ а Исидора Секулић 1941. године у изврсној

¹ М. Лесковац, „Први сусрет са песмом ‘*Santa Maria della Salute*’”, *О Лазу Костићу*, Београд, 289.

² С. Стефановић, *Миришам века: о Лазу Костићу*, Нови Сад, 2005, 176–179.

³ Р. Симоновић, *Успомена на др Лазу Костића*, Нови Сад, Сомбор, 1986, 76–80.

⁴ М. Савић, *Лаза Костић*, Београд, 2010, 61–65, 120–122.

⁵ Т. Манојловић, „Нови сјај Лазе Костића”, *Ближе великом сунцу*, Зренјанин, 1968, 182.

⁶ М. Црњански, „Лаза Костић”, *Есеји и чланци I: књижевност, уметност*, Београд: Lausanne, 1999, 267.

анализи Костићеве песме пронашла „на једном месту” – незнано ком – ону чувену „изгоретину”.⁷

Након Другог светског рата Костићеви последњи стихови стекли су незапамћену популарност. Зоран Мишић изјавио је у есеју из 1955. године да „[о]д Лазе Костића почиње модерна српска поезија”⁸ и почасно место у формулисању Костићевог култа лепоте доделио песми *Santa Maria della Salute*. Бранко Миљковић је, заједно са надреалистима, у есеју из 1960. године „дао (...) Лази Костићу са његовим двама песмама (‘Санта Марија’ и ‘Међу јавом и мед сном’) право да учествује у новим поетским заверама”.⁹ Станислав Винавер је у књизи *Заноси и њркоси Лазе Костића*, која је објављена постхумно 1963. године, развио систематско и још увек актуелно тумачење космизма, мистицизма и естетизма Костићевих последњих стихова.¹⁰ *Santa Maria della Salute* била је за Васка Попу „најлепш[а] песм[а] нашега језика”,¹¹ а за Миодрага Павловића „најбоља *јласна* песма нашег песништва”.¹² Након Попиног записа из 1968. године и Павловићевог есеја из 1972. године, Драгиша Живковић је 1985. године „химну драматичном споју супротних сила, хармонији и лепоти” узео за доказ Костићеве модерности.¹³ Аутопоетичку димензију песме *Santa Maria della Salute* на оригиналан начин је протумачио Александар Јерков почетком деведесетих година,¹⁴ а у првој деценији 21. века Драган Стојановић¹⁵ и Слободан Владушић¹⁶ посветили су Костићевој позници запажене студије. Овако у најкраћим цртама и са неизбежним редуцијама за проучаваоца српске модернистичке поезије изгледа историја рецепције песме Лазе Костића у српској књижевно-критичкој мисли.¹⁷

⁷ И. Секулић, „Лаза Костић”, *Домаћа књижевност I*, Нови Сад, 2002, 151.

⁸ З. Мишић, „Лаза Костић”, *Критика њесничкој искуства*, Београд, 1976, 108.

⁹ Б. Миљковић, „Лаза Костић и ми”, *Есеји и критике*, Ниш, 2018, 56.

¹⁰ С. Винавер, *Заноси и њркоси Лазе Костића*, Београд, 2012, 653–661.

¹¹ В. Попа, „Лаза Костић”, *Сабране њесме*, Београд: Вршац, 2001, 583.

¹² М. Павловић, „*Santa Maria della Salute* Лазе Костића”, *Есеји о српским њесницима*, Београд, 2000, 103.

¹³ Д. Живковић, „‘*Santa Maria della Salute*’ као завршна песма Лазе Костића”, *Европски оквири српске књижевности IV: Романџизам II: Лаза Костић – њесник XX века*, Београд, 1994, 194. Живковићева карактеризација Костићеве „химне” постаје јаснија када се сагледа у контексту студије „Лаза Костић као артист и зачетник модерне поезије” из 1961. године. Упоредити: Д. Живковић, *Нав. дело*, 136–147.

¹⁴ А. Јерков, *Песма о њесми Лазе Костића и аутопоезис (Ауџореференцијалност *Santa Maria della Salute*)*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 21/1, 1993, 303–309.

¹⁵ Д. Стојановић, „Између астралног и сакралног: *Santa Maria della Salute* Лазе Костића”, *Енерџија сакралној у умејностии*, Београд, 2009, 19–62.

¹⁶ С. Владушић, *Ко је убио мрџву драју? Историја мрџве драје у српском њеснишџву*, Београд, 2009, 119–139.

¹⁷ Рецепцијом Костићеве поезије у 20. веку, превасходно у српској мисли о књижевности, бавило се више истраживача. Упоредити: Д. Живковић, „Рецепција поезије Лазе Костића у XX веку”, *Нав. дело*, 226–236; П. Милосављевић, *Живои њесме Лазе*

Проблеми са којима су се тумачи *Santa Maria della Salute* ухватили у коштац су разноврсни, с тим што су за потребе нашег истраживања биле најважније интерпретације књижевне генезе и аутопоетичког слоја Костићеве песме. Генеза песме *Santa Maria della Salute* привукла је толику пажњу критичара и обухватила толики број Костићевих текстова да је данас постало готово излишно говорити о песми *Дужде се жени* из 1879. године. Већ је Исидора Секулић изјавила да се „за љубав лепоте која треба да је свачија, да везује исток и запад, Словене и Латине, Лаза (...) одриче своје некадашње срдње због сече словенских дубова и борова за темељ венецијанској цркви”.¹⁸ Миодраг Павловић је, на истом трагу, у генези Костићеве познице препознао уметнички, културолошки и религиозни „покрет покајања, метаноје, конверзије”.¹⁹ Петар Милосављевић подвукао је разлику између „некадашњ[ег] и садашњ[ег] однос[а] према политичком ангажовању испољеном у жаљењу за нашим боровима што су уграђени у храм Госпе Спаса”.²⁰ Према мишљењу Слободана Владушића, „Костић више није могао делити рано романтичарско одушевљење природом, већ (...) синтезу са оностраним обезбеђује материјални посредник”.²¹ Чувена песникова референца на борове узидане у темеље венецијанске цркве указује нам се у другачијем светлу уколико је сагледамо из још савременије теоријске перспективе. Након интерпретације културолошких, религиозних, политичких и поетичких импликација Костићевог односа према посеченим далматинским шумама, савремени тумач морао би узети у обзир еколошку димензију почетних стихова песме *Santa Maria della Salute*. Песма *Santa Maria della Salute* отвара се за читање из угла екокритике, које би могло удахнути нови живот у тумачење односа између природе, културе, политике, религије и аутопоетике у Костићевим познатим стиховима.

Нико није Костићевој песми дао лепше и значајније име од Миодрага Павловића. *Santa Maria della Salute* била је за њега „рајска песма наше књижевности”, премда је овом карактеризацијом Павловић превасходно желео рећи да „[р]ај за песника има облик песме”.²² Павловићево

Костића Santa Maria della Salute, Нови Сад, 1981, 31–33, 108–114; С. Ж. Марковић, *Лаза Костић у књижевној кријици између два свейска рајна*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 1993, 21/1, 185–192; Д. Ђокић, *Лаза Костић у српским антилођијама лирике*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 1993, 21/1, 193–201. У последњих неколико година одбрањене су и две докторске дисертације на ову тему. Упоредити: М. М. Радовић Савић, *Рецепција књижевности дела Лазе Костића у српској књижевности прве половине двадесетог века*, Београд, 2016; М. Ђуричић, *Поезија Лазе Костића у контексту српске књижевне кријике 20. века*, Нови Сад, 2021.

¹⁸ И. Секулић, *Нав. дело*, 150–151.

¹⁹ М. Павловић, *Нав. дело*, 117.

²⁰ П. Милосављевић, *Нав. дело*, 79.

²¹ С. Владушић, *Нав. дело*, 132.

²² М. Павловић, *Нав. дело*, 117.

запажање остало је сасвим по страни књижевнокритичких расправа о Костићевој позници, иако је у себи садржало важну и контроверзну претпоставку да се духовна реалност раја може отелотворити и сусрет са мртвом драгом догодити само у песми, а не изван ње.²³ У критичком дијалогу са Драганом Стојановићем и Слободаном Владушићем, Јерков у књизи *Смисао (српској) стиџа* из 2010. године подвлачи да загрљаја са мртвом драгом у Костићевом рају нема и не може бити, ни „семантички, јер није дозначен осим сусретом чији су плод песме”, ни „фактосемантички, јер се у завршним стиховима он не догађа, него само предвиђа”, а „нарочито га нема Реално: као да су од жеље да га буде сви заборавили да га нема”.²⁴ Последња Костићева узданица, према Јерковљевом мишљењу, јесте „аутопоезис” – трагичка истина да у песми има само песме.²⁵ Слично становиште Јерков је први пут формулисао у тексту „Песма о песми Лазе Костића и аутопоезис (*Аутиореференцијалности Santa Maria della Salute*)” с почетка деведесетих година.²⁶ У монографији *Ко је убио мртву грађу? Историја мојива мртве грађе у српском њесништву* из 2009. године Владушић се критички осврнуо на Јерковљев аутопоетички приступ тумачењу *Santa Maria della Salute*.²⁷ Костић, према ауторовом мишљењу, у последњој строфи средствима песничке реторике најављује „својеврсни излазак из поезије, јер у овој песми поезија не може да обухвати будућност”.²⁸ Владушић је имао претходника у Драгану Стојановићу,²⁹ а обојица у Љубомиру Симовићу, који је Костићеве пророчке слутње прокоментарисао у истом духу: „Песник не жели да језик буде пут који се завршава у језику. Напротив, језик је пут којим би песници хтели из језика да изађу.”³⁰

Костићев „орфејски окрет”, којим се на крају песме *Santa Maria della Salute* разобличава илузија песничке свемоћи у име будућег сусрета са мртвом драгом „без посредника”, за Владушића „наговештава притисак модерних времена”.³¹ Владушић је, додуше, пре тога тврдио да се управо

²³ Исто.

²⁴ А. Јерков, *Смисао (српског) стиџа: књига прва: де/конституција*, Београд: Пожаревац, 2010, 59.

²⁵ Исто.

²⁶ А. Јерков, *Песма о њесми Лазе Костића и аутопоезис (Аутиореференцијалности Santa Maria della Salute)*,..., 309.

²⁷ С. Владушић, *Нав. гело*, 133–135.

²⁸ С. Владушић, *Нав. гело*, 139.

²⁹ Стојановић имплицира да ће „безњеницу заменити рај, рај – nota bene – њеног зајрљаја”. Д. Стојановић, *Нав. гело*, 47. Стојановић, по свему судећи, познаје Јерковљев текст о песми *Santa Maria della Salute* из деведесетих година. Упоредити: А. Јерков, *Смисао (српског) стиџа: књига прва: де/конституција*,..., 43–44.

³⁰ Љ. Симовић, „Белешке о Лази Костићу”, *Дуило дно: есеји о српским њесницима, о комедијама Стерије и Нушића и о Живоју и њикљученијима Досићејевим*, Београд, 2001, 169.

³¹ С. Владушић, *Нав. гело*, 139.

увођењем „материјалн[ог] посредник[а] из сфере културе, Костић (...) удаљује од романтизма и приближава модернизму”.³² Тумачу српске модернистичке поезије свакако је било важно да у Костићевој песми из 1909. године пронађе одјеке или наговештаје модернизма, као што је то случај са анализом „вечно (навек) нов[их] појав[а]” у окружју мртве драге.³³ Извесна „притајена модерност” можда би се могла препознати и у специфичном односу према телесности у песми *Santa Maria della Salute*³⁴ или у завршној слици поремећаја космичке равнотеже, који проистиче из ирационалног средишта песничког субјекта.³⁵ Све то, наравно, под условом да за Костићевим протомодернистичким тенденцијама трагамо на правом месту и да се у тој потрази једноставно нисмо повели за традицијом.³⁶ Откако је Тодор Манојловић у чувеном тексту *Нови сјај Лазе Костића* из 1931. године *Santa Maria della Salute* прогласио за „прелудијум наше модерне поезије”,³⁷ низале су се интерпретације које су Костићеву песму посматрале у контексту поезије 20. века. Драгиша Живковић је модерност Костићеве поезије, а самим тим и Костићеве позне „химне”, тумачио по узору на Хуга Фридриха.³⁸ Костић је својом последњом песмом, речима Милана Кашанина, „пресводио целу епоху хладних дескрипција Војислава Илића и рационалистичке поезије Ракићеве и Дучићеве и везао романтизам са модернизмом Диса, Пандуровића и Црњанског”.³⁹ Миодраг Павловић подвукао је антипозитивизам и „хипереротизацију духовног” у Костићевим последњим стиховима,⁴⁰ а Петар Милосављевић сугерисао да песма *Santa Maria della Salute* „не одговара (...) по сензибилитету само класичној хуманистичкој традицији, већ и оној која је настала после смрти бога”.⁴¹

Испитивања конкретнoг Костићевог утицаја на српску модернистичку поезију нешто су ређа или барем мање прегледна јер су расута у студијама о појединачним српским песницима из протеклог века. У овом

³² С. Владушић, *Нав. дело*, 132.

³³ С. Владушић, *Нав. дело*, 132. У стиху „Навек су са њом појаве нове” Владушић препознаје траг модернистичке опсесије иновацијом. Упоредити: Л. Костић, *Песме*, Нови Сад, 1989, 427.

³⁴ А. Jerkov, *Smisao (srpskog) stiha: knjiga prva: de/konstitucija,...*, 25.

³⁵ Исто, 26–27.

³⁶ Јерков с правом истиче да би „[н]а путу модерности истакнутије место (...) имао ‘Спомен на Руварца’”. Исто, 21.

³⁷ Т. Манојловић, *Нав. дело*, 182.

³⁸ Д. Живковић, „‘Santa Maria della Salute’ као завршна песма Лазе Костића”, *Нав. дело*, 194. Живковић се позива на *Стируктуру модерне лирике* Хуга Фридриха у: Д. Живковић, „Лазе Костић као артист и зачетник модерне поезије”, *Нав. дело*, 138–139, 146.

³⁹ М. Кашанин, *Судбине и људи: Прометей*, Летопис Магице српске, год. 141, књ. 396, св. 2–3, август–септембар 1965, 116.

⁴⁰ М. Павловић, *Нав. дело*, 127.

⁴¹ П. Милосављевић, *Нав. дело*, 113.

истраживању стога ћемо настојати да систематизујемо и протумачимо конкретне потврде актуелности и потенцијалне модерности Костићеве песме у стиховима Бранка Миљковића и Борислава Радовића. Поменути аутори потенцирали су управо оне аспекте Костићеве песме који су се најбоље уклапали у оквире њихове сопствене поетике, па се и развој те поетике у великој мери може реконструисати на основу Миљковићевог и Радовићевог односа према *Santa Maria della Salute*. Бранко Миљковић је у циклусу *Седам мртвих ђесника* из 1956. године ставио нагласак на аутопоетичку димензију Костићеве познице. Борислав Радовић је у песми *Пред лекарницом у Госіе од мора*, која је објављена у књизи *Песме 1971–1982*, превредновао еколошке претпоставке *Santa Maria della Salute*. Миљковић и Радовић нису, наравно, били једини песници у другој половини 20. века који су својим стиховима допринели откривању и реинтерпретирању значења Костићеве последње песме. Иван В. Лалић је у песмама *Acqua alta* из 1984. године и *Шайаї Јована Дамаскина* из 1992. године реактуализовао културолошки и религиозни подтекст Костићевих тестаментарних стихова. Овом ћемо се питању посветити у посебној студији, коју Лалићев однос према песништву Лазе Костића својим значајем и комплексношћу изискује.

Читава расправа о аутопоетичкој природи *Santa Maria della Salute*, а то истовремено може бити и њена највећа предност и њен највећи недостатак, готово би се дословце могла применити на Миљковићеву песму *Лаза Косіић*. Када је реч о тумачењу изразито херметичних Миљковићевих стихова, критичари су до сада углавном скретали пажњу на комплексност песничког субјекта, поетику простора и третман мотива мртве драге у песми о Костићу, циклусу *Седам мртвих ђесника* и збирци *Узалуд је будим*. Први стих сонета о Костићу, према мишљењу критике, „припада и Орфеју, и Костићу, и Миљковићу”, а њихова драга јесте „и Еуридика, и Ленка Дунђерска, и Богородица, али и неименована жена из збирке *Узалуд је будим*”.⁴² Миљковић у песми о Костићу и циклусу *Седам мртвих ђесника* „све време (...) описује простор у коме су мртви”.⁴³ У читавој збирци драматично се „поставља питање судбине моћи романтичарског песничког субјекта било да се она испољава кроз моћ да се мртва драга представи као визија, било као моћ хиперпамћења”.⁴⁴ Предочена тумачења фундаменталних претпоставки циклуса *Седам мртвих ђесника* ипак нас не ослобађају обавезе да протумачимо појединачне, тешко схватљиве, стихове Миљковићеве песме посвећене Лази Костићу:

⁴² А. Јовановић, *Поезија српској неосимболизма: историја једне ђесничке осећајности*, Београд, 1994, 111.

⁴³ Р. Микић, „*Седам мртвих ђесника*” Бранка Миљковића, *Летопис Матице српске*, год. 177, књ. 468, св. 4, октобар 2001, 462.

⁴⁴ С. Владушић, *Нав. дело*, 304.

Да ли ћемо је наћи у повратку ноћи
у повратку цвета у повратку сна и гора
на збуњеном хоризонту у горком кристалу немоћи
од наше жеђи и мртвог анђела где се скаменила мора

Лице свих доба у очекивању ватре да л ће моћи
да сачува успомену на њу од заборава и простора
Нека Велико Сазвежђе у смрти твојој заноћи
О пусти жали и жалосна мора

Који су предели у твоме срцу сада?
Мртва је а негде још траје дан, о ласте
Сви мртви су заједно био си пун мрачних нада

У пустињи си што у празној светлости расте
док у двострукој тишини слепе је очи слуте
Santa Maria della Salute⁴⁵

Почетна два стиха *Santa Maria della Salute*, у песниковом маниру написана без знакова интерпункције, представљају мото, а чувени Костићев рефрен завршетак Миљковићевог сонета. Премда уоквирена цитатима и прожета мотивима из Костићеве познице, Миљковићева песма улази у дијалог и са ранијим Костићевим стиховима. Последњи стих друге строфе „О пусти жали и жалосна мора” може се довести у везу са уводним стихом такозване Анђелијине песме из првог чина Костићеве трагедије *Максим Црнојевић*: „Еј, пусто море! Еј, пусти вали!”⁴⁶ Уколико у Костићевој трагедији епитет „пуст” означава необуздану снагу морских таласа, који се пореде са бесним коњима, у Миљковићевој песми њиме се упућује на опустошене и беживотне морске обале, то јест пустињски предео из последње строфе. Призор скамењеног мора с почетка песме *Лаза Костић* метафоричка је представа неке врсте ледене пустиње, а у прилог таквом тумачењу простора сведочи мотив жеђи и поређење песничког пребивалишта са хладном чврстином кристала из исте строфе. У питању је простор смрти и одсуства, и то смрти песника и одсуства мртве драге, па и језика којим би ту драгу требало описати. Овакав простор у Миљковићевој поезији и поетици најчешће се може идентификовати са простором саме песме.⁴⁷ Последња терцина Миљковићевог сонета потврђује ову хипотезу, под условом да у њој уочимо прикривену алузију на пророчку фигуру песника из тринаесте строфе Костићеве *Santa Maria della Salute*:

⁴⁵ Б. Миљковић, *Песме I*, Ниш, 2015, 69.

⁴⁶ Л. Костић, *Трагедије*, Нови Сад, 1989, 25.

⁴⁷ Н. Петковић, *Инверзија поезије и поетике*, Поезија и поетика Бранка Миљковића: зборник радова, Београд, 1996, 19–31.

А наша деца песме су моје,
 тих састанака вечити траг;
 то се не пише, то се не поје,
 само што душом пробије зрак.
 То разумемо само нас двоје,
 то је и рају приновак драг,
 то тек у заносу пророци слуте,
 Santa Maria della Salute.⁴⁸

Оно што у песми Лазе Костића слуте пророци, то у песми Бранка Миљковића виде „слепе (...) очи”. Мотиву слепила, који подсећа на Тиресијин унутрашњи вид, може се придружити алузија на двоструку неизрецивост Костићевих песама, које се „не пишу” и „не поју”. Песник пребива у „двострукој тишини”, „празној светлости” или „пустињи” поезије, која се у првој строфи идентификује са прозачним „кристалом немоћи”. Повратак костићевских гора или поновно рођење света у песми, барем ако је судити по „нарастању” пустиње из последње терцине, крајње је неизвесно. Миљковићева песма *Лаза Костић* јесте расправа о (не)моћи поезије да сачува успомену на мртву драгу, покушај да се одговори на питање хоћемо ли икада пронаћи у песми оно што смо изгубили у стварности.

Осетан заокрет у односу на Миљковићево аутопоетичко читање *Santa Maria della Salute* начинио је Борислав Радовић у антологијској песми *Пред лекарницом у Госје од мора*.⁴⁹ Песма је објављена у оквиру књиге *Песме 1971–1982* из 1983. године, означивши нову и завршну фазу у развоју Радовићеве поетике, па и српске модернистичке поезије у целини. Ова се поетичка промена толико често превиђа у студијама Радовићеве поезије и српске поезије друге половине 20. века у целини, да за њу још увек немамо или барем не користимо адекватан књижевноисторијски термин. Иако Борислав Радовић јесте доследно асимиловао културу у сопствено песничко искуство, питање је да ли се, по узору на Александра Јовановића, „може говорити о јединственој песничкој стратегији од *Мине* до најновијих песама”.⁵⁰ Своју тезу Јовановић је илустровао начином на који се Радовић односи према Лази Костићу у песми *Пред лекарницом у Госје од мора*. Опис и назив апотеке у Трсту „призвали су нужно у свест српског песника Костићеву песму ‘Santa Maria della Salute’, савремени

⁴⁸ Л. Костић, *Песме*, Нови Сад, 1989, 427–428.

⁴⁹ Песму *Пред лекарницом у Госје од мора* Радовић није укључио у најужи избор својих песама из 1985. године, али јесте у књигу *Четрдесет две изабране њесме* из 2007. године. Драган Стојановић ју није анализирао у књизи о пет песама Борислава Радовића. О песми је, уопште, врло мало писано. Упоредити: Б. Радовић, *Тридесет изабраних њесам*, Чачак, 1985; В. Radović, *Četrdeset dve izabrane pesme*, Београд, 2007, 52–53; Д. Стојановић, *Писмо о њезији: о њеи њесам* Борислава Радовића, Београд, 2016.

⁵⁰ А. Јовановић, *Нав. дело*, 209.

призор слике из традиције, католичански простор, одговарајуће мотиве из православља (две религије су на један начин укрштене у Костићевој песми, а на други, цитирањем старог српског медицинског приручника, у Радовићевој), практична свакодевица поезију”, с тим што „[н]асупрот Костићевом узлету (...) стоји еколошка загађеност тршћанског залива која се људима враћа у рибљим ресторанима”.⁵¹

Песма Борислава Радовића значајна је из више разлога, који се у једнакој мери тичу савременог друштва и савремене поезије. Фармаколошка индустрија очигледно је у животу савременог човека попримила сразмере нове религије, па се локалној апотеци сада може певати химна која се некада певала црквама и храмовима. Лако је у том погледу уочити ироничан несклад између високе форме и „баналне” садржине Радовићеве песме, али је нешто теже објаснити зашто је песник ушао у дијалог управо са Костићевом позницом. Радовић пише својеврсну травестију Костићеве песме *Santa Maria della Salute* да би на симболичан начин обележио промену духа времена и промену поетичких начела са почетка и са краја 20. века. Радовићева песма одликује се дискретним премештањем фокуса са културне историје на природно окружење, то јест обрће поредак успостављен у првој строфи песме *Santa Maria della Salute* Лазе Костића. Читава прва строфа песме *Пред Лекарницом у Госје од мора* Борислава Радовића испевана је из перспективе галеба забринутог за сопствени опстанак, па се и песникове историјске и књижевне алузије утапају у својеврсној пародији културе зарад еколошких интереса:

Не мари галеб што ни случајно човек
не постиже његов лет; галеба тишти
брига да се својим перјем служи довед.
И не чуди се наш галеб, док се бишти
гдегод уз лукобран, гладан и сијестом,
шта је с морем, оним Сињим, где је голаф
чије белце не би некад, пред Тергестом,
Лако јахао ни Керсикрат, ни Олаф;
што галебови стомак често кваре,
„*Farmacia alla Madonna del mare*”.⁵²

Нарочито је занимљиво питање извора из којих је Радовић могао преузети референце на древног норвешког краља Олафа (вероватно

⁵¹ А. Јовановић, *Нав. дело*, 210. Радовићев однос према Костићу у песми *Пред Лекарницом у Госје од мора* поменули су Радивоје Микић и Јелена Новаковић. Упоредити: Р. Микић, *Између херметичности и хумора*, О поезији и о поетици Борислава Радовића: зборник радова, Београд, 2017, 46; Ј. Новаковић, Радовићево читање Малармеових и Валеријевих текстова, *О поезији и о поетици Борислава Радовића: зборник радова*, Београд, 2017, 141–142.

⁵² Б. Радовић, *Песме 1971–1982*, Београд, 1983, 51.

(Chersikrátēs) из 8. века пре нове ере, које су удружене са архаичним топонимима за Трст (Тергест) и Јадранско море (Сиње море). На ум најпре пада Исидора Секулић, која у *Писмима из Норвешке* пита саговорника зашто Норвежани нису подигли споменике „једном од првих, давних, чисто норвешких (...) владара, једном од оснивача норвешке државе пре уније, Улафу Тригвасону (Olaf Tryggvason), или Улафу Светом”.⁵³ О Керсикрату је у шестој књизи своје *Географије* писао чувени антички историчар Страбон из Амасије, а ово је место цитирао Мавро Орбин у првом поглављу *Краљевства Словена*.⁵⁴ Ни шеста књига Страбонове *Географије*, ни прво поглавље Орбиновог *Краљевства Словена* нису у време настанка Радовићеве песме били преведени на српски језик,⁵⁵ тако да је алузија на Керсикрата још изазовнија за тумачење од алузије на краља Олафа. Оба заповедника у песму јесу призвана с разлогом, први због тога што је био члан флоте Архије Коринтског, а други због тога што је предводио народ чувених морепловаца, али не мање и зато што се име Керсикрат на помало гротескан начин по својој звучности „судар” са топонимом Тергест, а име Олаф у лудичком маниру римује са донекле карикираном речју „голаф” (мисли се на тршћански залив, итал. golfo di Trieste). Између две риме Радовић евоцира метафоричку представу таласа Јадранског мора из Костићеве драме *Максим Црнојевић*, који су у чувеној Анђелијиној песми насликани као „поносни бељци”,⁵⁶ да би убрзо потом у шаљивом рефрену пастишизирао песму *Santa Maria della Salute*. Ова, према нашем осећању ствари, намерно „езотерична” и пренаглашена, а на моменте и комична акумулација културних, историјских и књижевних реминисценција суштински се удаљава од поезије из педесетих и шездесетих година, која је питање културноисторијског и књижевноисторијског континуитета схватала с посебном озбиљношћу.

Песникова интертекстуална мрежа у наредној строфи обухвата српско средњовековно наслеђе, које припрема терен за реторичко питање из треће строфе:

От скршенија, от зиме, от огњице;
 било од чега и било за шта: за чир;
 за жуљ и шуљ; за свеж дах и суво лице,
 за ноћ; за сан, крвну слику и цревни мир,
 малој на благајни, са седефним крстом
 о врату, што није рада благовести,
 и ћутљивцима, кад сити шетње Трстом

⁵³ И. Секулић, *Писма из Норвешке и други њујоркиски*, Нови Сад, 2001, 74.

⁵⁴ М. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, Zagreb, 1999, 221.

⁵⁵ У преводу из 1968. године садржина првих двају поглавља Орбиновог *Краљевства Словена* изложена је у кратким цртама. У кратком садржају првог поглавља Керсикратово име се не спомиње. М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд, 1968, СХХХVII—СЛИ.

⁵⁶ Л. Костић, *Трагедије*, Нови Сад, 1989, 25.

и не желећи се ни с ким више срести,
једре са заносом, белих паравана,
а из игле кап по кап им стиже слана:

свима пружа нешто, чини боље, прија
неки раствор, маст, чеп, зрачак, сламка, трава.
А шта гргља море, шта од лекарија
даноноћно куља у њ, да обдржава
оне под најтежом покором, пред мрестом,
што се скупљају на извору милости,
у приобаљу под Миљем и Тријестом,
док на тањирима не оставе кости
и у безусловном јату се не сваре,
„*Farmacía alla Madonna del mare*”⁵⁷

Радовић је о „скршенију” или телесној изморености (ломности), „зими” или грозници (дрхтавици) и „огњици” (појам није могуће адекватно превести на савремени српски језик), засигурно читао у једном од најзначајнијих зборника из области српске и европске средњовековне медицине, *Хиландарском медицинском кодексу*. Фототипско издање зборника први пут је објављено 1980. године, а транскрипција српскословенског рукописа и превод на савремени српски језик штампани су у засебној књизи 1982. године. Зборник садржи више списа о природи „огњице”, који укључују поглавља о лечењу „зиме” (грознице или дрхтавице) и „скршенија” (телесне изморености или ломности).⁵⁸ Радовић се, по свему судећи, користио другим издањем *Хиландарској медицинској кодекса* зато што је прво тешко читљиво, а предговор приређивача не обрађује све српскословенске појмове који се у песми помињу.⁵⁹ Песникове алузије на средњовековље прожете су иронијом, премда Радовићева песма није сасвим лишена примеса традиционализма у односу према жени и проблему зачећа. То се нарочито добро види у ироничном третману „мал[е] на благајни, са седефним крстом/ о врату, што није рада благовести”. Радовић на овај начин припрема терен за провокативну и савремену алузију на употребу контрацептивних средстава и других „прозаичних” испомоћи у наредној строфи.

У последњој строфи песме средњовековна стилизација доводи до апсурда основне постулате фармаколошке индустрије и подразумева неку врсту сакрализације екосистема. Нити лекарије које се изливају у море „обдржавају” природни хабитат, нити тршћанско приобаље представља „извор милости” за отроване рибе, које кваре стомак галебовима, некмоли

⁵⁷ Б. Радовић, *Песме 1971–1982*, Београд, 1983, 51–52.

⁵⁸ Упоредити: *Хиландарски медицински кодекс N. 517*, Београд, 1980, 189; *Хиландарски медицински кодекс N. 517: њевод*, Београд: Горњи Милановац, 1989, 57, 242–243.

⁵⁹ *Хиландарски медицински кодекс N. 517*, Београд, 1980, XIV–XVIII.

људима, нити бисмо без призвука ироније могли говорити о „покори” риба пред мрестом. Употреба архаичне лексике стоји у ироничном нескладу с актуелним нарушавањем природне равнотеже, али у извесној мери утиче и на доживљај светости или барем религиозно интонираног испаштања природе која се таквом лексиком описује. Право на плођење и обнављање природи ускраћује исти онај човек који се тога права у име сопственог ужитка одрекао. Радовић, рекло би се, на суптилан начин разобличава систем вредности у савременом хедонистичком друштву. Без обзира на прикривену критику савременог човека, свакодневица постепено преузима власт над митом у позној Радовићевој поезици. Цитатност, пастиш, поигравање са културом у име пораста смисла за проблеме свакодневног живота у прози тога доба називамо постмодерним.⁶⁰ Можда је дошло време да овај термин одлучније применимо у тумачењу српског песништва истог периода. Ако ништа друго, на овај начин лакше бисмо успоставили мост између позног стваралаштва песника попут Борислава Радовића и савремене српске поезије. Радовић се, мање или више директно, дотиче питања контроле рађања, здраве исхране и уништавања екосистема, која ће постати општеприсутна у друштвеном животу 21. века.

Песма *Santa Maria della Salute* Лазе Костића нашла се на почетку и на крају српског модернистичког песништва, као што показују стихови Бранка Миљковића и Борислава Радовића. Према се ови песници у српској науци о књижевности често називају неосимболистима, свесно се уздржавамо од употребе овог термина. Иако се Бранко Миљковић 1957. године нашао у оквиру тематског блока часописа *Млада култура* под називом „Реч је о неосимболизму”, не бисмо смели занемарити поетичку сложеност опуса српских „неосимболиста”. Позно песништво Борислава Радовића, па и Бранка Миљковића, карактерише удаљавање од начела симболистичке и модернистичке поетике ка поезици свакодневног живота, која има више додирних тачака са постмодерним погледом на свет. Важно је размишљати о улози коју је Костићева чувена песма одиграла у том процесу. Зашто су јој се кључни српски песници друге половине 20. века у својим антологијским стиховима обраћали? Да ли су на овај начин одмеравали сопствене песничке врхунце, сопствену поетику, па и сопствено време према парадигматским књижевним вредностима? Или су на заласку модернизма осећали потребу да се Костићевој песми обрате управо зато што је у себи садржала заматак модернистичких поетичких стремљења? Је ли то била потреба за обележавањем граница и заокруживањем целине једне епохе, коју је Костић својим стиховима

⁶⁰ Питање односа модернистичке и постмодерне поетике према проблему свакодневног живота разматрали смо у књизи: В. Vraneš, *The Knights of Modernism: The Chivalric Ideal in the World Novel of the Twentieth Century*, Berlin: Heidelberg, 29–32, 69–75, 99–103, 173–181, 231–236.

барем делимично започео? Сва ова тумачења сасвим су легитимна и само наоко међусобно противречна. *Santa Maria della Salute* не би ни могла бити „рајска песма наше књижевности”⁶¹ да најзначајнији српски песници друге половине 20. века у тај рај нису пожелели – иако више нису могли – да се врате.

Бранко М. Вранеш*

Универзитет у Београду – Филолошки факултет
Катедра за српску књижевност са јужнословенским књижевностима
Студентски трг 3
11000 Београд

Кључне речи: Лаза Костић (1841–1910), Бранко Миљковић (1934–1961), Борислав Радовић (1935–2018), *Santa Maria della Salute* (1909).

Branko M. Vraneš

LAZA KOSTIĆ'S *SANTA MARIA DELLA SALUTE* IN THE POETIC
SCOPE OF BRANKO MILJKOVIĆ AND BORISLAV
RADOVIĆ

The poetry of Laza Kostić left a strong impression on several Serbian interwar modernists, but it was in the years after the Second World War that Kostić's role in the forming of modern poetic expression became completely clear to poets and commentators. Various aspects of the reception of Kostić's poetry, especially of his poem *Santa Maria della Salute*, in Serbian interwar and post-war literary-critical thought have been largely explored. In this paper, I focus on the way in which members of the second generation of post-war modernists reacted to Kostić's late poem in their verses. In the poem *Laza Kostić* [*Лаза Костић*] from the cycle *Seven Dead Poets* [*Сегам мртвих ђесника*], which was written in 1956, Branko Miljković emphasized the autopoetic dimension of *Santa Maria della Salute*. In the poem *Before the Pharmacy of Our Lady of the Sea* [*Пред лекарницом у Госње од мора*], which was published in *Poems 1971–1982* [*Песме 1971–1982*], Borislav Radović elaborated on ecological problems raised in Kostić's late poem.

⁶¹ М. Павловић, *Нав. дело*, 117.

*brankovranes@gmail.com